

بررسی خاستگاه، فرم و مضمون در  
کتیبه‌های دارای صورت / ۱۳۱-۱۴۹



کاسه پایه دار برنجی مرصع کاری  
شده با نقره ایران، ۱۲۳۰ میلادی  
(۶۲۷ هجری)، موزه کلیولند، شماره  
موزه ۴۴.۴۸۵



# بررسی خاستگاه، فرم و مضمون در کتیبه‌های دارای صورت\*

صفورا حکیمی\*\* امیرحسین صالحی\*\*\* مهدی امرایی\*\*\*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۳/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۷/۴

صفحه ۱۳۱ تا ۱۴۹

نوع مقاله: پژوهشی

## چکیده

کتیبه‌های دارای صورت در قرون میانه دنیای اسلام با شکل‌های مختلف به خصوص در اشیای فلزی به کار رفته‌اند. مسئله اصلی این است که نگاه به آنها بیشتر به شکل نوعی خوشنویسی تفننی یا جزیی از نقش واق بوده و هیچ‌گاه به شکل جامع و دقیق به نمونه‌های گوناگون و تفکرات احتمالی بانیان و هنرمندان توجه نگردیده است. هدف این پژوهش بررسی خاستگاه، مضامین و فرم‌های گوناگون آن جهت پی بردن به دلایل احتمالی استفاده از این نوع خطوط و بررسی نام‌های گذاشته شده بر روی این کتیبه‌ها است. بر این اساس سوال‌هایی مطرح گردید: ۱. طبقه‌بندی شکلی کتیبه‌های دارای صورت در آثار غیر معماری چگونه است؟ ۲. مضامین کتیبه‌های دارای صورت چیست و آیا ارتباطی بین فرم و مضمون در این کتیبه‌ها و دلایل استفاده از آن وجود دارد؟ روش تحقیق با رویکرد توصیفی-تحلیلی بوده و جمع‌آوری اطلاعات نیز بصورت اسنادی می‌باشد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد عنوان «کتیبه‌های صورت‌دار» برای نامگذاری این خطوط می‌تواند مناسب‌تر بوده و به پنج دسته تقسیم بندی می‌شوند: کتیبه‌های صورت‌دار ۱. پرنده نما ۲. انسان سر ۳. جانورنما ۴. ترکیبی ۵. متحرک. در بررسی مضامین، دو مضمون اصلی شامل مفاهیم و عبارات مذهبی و دعا‌های مرتبط با طالع خوش، درکنار دو مضمون فرعی شامل امضا و نام هنرمند و اشعار خاص مشخص گردید. همچنین هماهنگی فرم با مضمون طالع بینی و خوش یمنی و نیز نام مبارک پیامبر در بسیاری از نمونه‌ها شناسایی شد. علی‌رغم نمونه‌های به تازگی معرفی شده در شوش و بصره، می‌توان نیشابور را به عنوان خاستگاه این نوع از کتیبه‌ها در جهان اسلام معرفی کرد که زمانش به استناد سکه‌ها به قرن ۸ میلادی (نیمه دوم قرن دوم هجری) تا زمان سامانیان و به احتمال بیشتر به پیش از سامانیان بازمی‌گردد.

## کلیدواژه‌ها

واق، کتیبه صورت‌دار، کتیبه سخنگو، فلزکاری، سفالگری، نیشابور

\* این مقاله بر گرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان «بررسی خاستگاه و انواع کتیبه‌های صورت‌دار (کتیبه‌های سخنگو) در اشیای خراسان بزرگ پیش از قرن نهم هجری» به راهنمایی نویسنده دوم مقاله است.

\*\* دانش آموخته کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه سمنان، سمنان، استان سمنان

Email: Hakimi\_sfr@semnan.ac.ir

\*\*\* استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه سمنان، سمنان، استان سمنان (نویسنده مسئول)

Email: Amirhossein.Salehi@semnan.ac.ir

Email: Amraei@semnan.ac.ir

\*\* استادیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه سمنان، سمنان، استان سمنان

## مقدمه

نظر به اکراه هنرمندان سرزمین‌های اسلامی به بازنمایی موجودات زنده در بسیاری از نقشمایه‌های تزیینی به خصوص در قرون میانه اسلامی، خطوط شکل‌گرفته با صورت‌های انسانی، جانوران و موجودات فراطبیعی، موضوعی قابل توجه در بررسی‌های هنر و معماری اسلامی است. این خطوط بیشتر در فلزکاری استفاده شده‌اند اما نمونه‌های فراوانی نیز در تزیینات سفالی، به خصوص در قرون اولیه اسلامی و در نیشابور قابل مشاهده است. با این حال تاکنون کمتر پژوهشی مختص به این نوع از کتیبه‌ها انجام گرفته‌است. مسله اصلی در این پژوهش بررسی آنها فارغ از در نظرگرفتن آن به عنوان نوعی از خطوط تقنی یا زیر مجموعه‌ای از نقوش واق بوده تا بر این اساس با توجه به ویژگی‌های فرمی، مضمونی و زمانی کتیبه‌ها به تفکرات احتمالی بانیان و هنرمندان نزدیک شویم. هدف این پژوهش بررسی خاستگاه، مضامین و فرم‌های گوناگون آن جهت پی‌بردن به دلایل احتمالی استفاده از این نوع خطوط و بررسی نام‌های گذاشته شده بر روی این کتیبه‌ها است. بر این اساس سوال‌هایی مطرح گردید: ۱. طبقه‌بندی شکلی کتیبه‌های دارای صورت در آثار غیر معماری چگونه است؟ ۲. مضامین کتیبه‌های دارای صورت چیست و آیا ارتباطی بین فرم و مضمون در این کتیبه‌ها و دلایل استفاده از آن وجود دارد؟ **ضرورت و اهمیت** روشن کردن موارد مبهم در ارتباط با کتیبه‌های دارای صورت و اصلاح اطلاق‌های نادرست در کارکرد و دیگر ابعاد این نوع از کتیبه‌ها را مشخص می‌کند تا مسیر مطالعات آینده در بکارگیری این نوع از کتیبه‌ها را بخصوص در تزیینات معماری<sup>۱</sup> روشن نماید.

## روش تحقیق

این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام پذیرفته است. جمع‌آوری اطلاعات متن بصورت کتابخانه‌ای و اسنادی بوده و جهت تهیه تصاویر از مقالات، کتب، مجموعه‌های آنلاین موزه‌ها و مجموعه‌های معتبر جهانی شامل موزه‌های متروپلیتن، لور، بریتانیا، کلیولند، ارمیتاژ، هنر اسلامی قاهره، ویکتوریا و آلبرت، مجموعه دیوید و گالری فریه و ساکسر استفاده شده و برای یک نمونه خاص نیز از ظرفی در موزه رضاعباسی عکاسی انجام شده‌است. جامعه آماری شامل اشیای سفالی و فلزی دارای کتیبه صورت‌دار، مربوط به قرون ابتدایی تا قرن هفتم هجری (۱۳ میلادی) در جهان اسلام می‌باشد که بعد از شناسایی نزدیک به ۵۰ نمونه در منابع مورد جستجو در مجموع ۲۸ نمونه از آن پس از حذف نمونه‌های مشابه مورد بررسی قرار گرفته است. انتخاب نمونه‌ها با توجه به ۵ طبقه‌بندی انجام شده از کتیبه‌های دارای صورت در مقاله حاضر و نیز معرفی نمونه‌های جدید بوده‌است. همچنین کیفیت

تصاویر و وجود اطلاعات دقیق تر از زمان و متن کتیبه‌ها برای انتخاب ۲۸ نمونه معرفی شده در نظر گرفته شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها بصورت کیفی و کمی می‌باشد.

## پیشینه تحقیق

تاکنون تحقیقات اندکی مختص به کتیبه‌های دارای صورت انجام گرفته است، ولی محققان ایرانی در ذیل موضوعات مربوط به درخت سخنگو و نقش واق، بطور مختصر به آن پرداخته‌اند. از جمله آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد. حسین کمندلو و محمدعلی رجبی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای که در شماره ۲۰ نشریه خراسان بزرگ با عنوان «بررسی کتیبه و درخت سخنگو در هنر فلزکاری خراسان سده‌های ۶ و ۷ هجری قمری» چاپ کردند؛ به ریشه‌یابی نقش درخت سخنگو و صورت‌های این درخت در هنر فلزکاری خراسان پرداخته‌اند و ضمن معرفی کتیبه‌های صورت‌دار با عنوان کتیبه سخنگو آن را نزدیک به تعریفی که از درخت سخنگو وجود دارد، دانسته‌اند. علیرضا طاهری و سحر صادقی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای که در شماره ۵۴ نشریه باغ نظر، با عنوان «بررسی ساختار و مفصل‌بندی ترکیب انسان-خط نگاری در هنرهای صناعی دوره سلجوقی» چاپ کرده‌اند؛ با مصداق قرار دادن کتیبه‌هایی که بر روی تعدادی از ظروف فلزی دوره سلجوقی نوشته شده، نحوه اتصالات نقوش انسانی به کتیبه‌ها را در حالت‌های کلی بررسی کرده‌اند. محققان خارجی نیز بیشتر در ذیل مباحثی که مربوط به ظروف سفالی و یا فلزی می‌شود، به صورت مختصر یا گسترده به آن اشاره کرده‌اند از جمله مهمترین این پژوهش‌ها کتاب کوتاه دیوید رایس (۱۹۸۸)<sup>۲</sup> است که با عنوان «جام وید در موزه کلیولند» از انتشارات مزدا، به بررسی کتیبه‌های دارای صورت در اشیاء و در نمونه‌های جدیدتر پرداخته و یک نمونه از این نوع کتیبه‌ها را نیز در تزیینات معماری از قلعه‌ای در باکو معرفی کرده‌است. پژوهش مهم بعدی متعلق به ریچارد آتینگهاوزن است که او نیز در خلال بررسی «جام وید» در جلد دوم ژورنال آرس اورینتال<sup>۳</sup> (۱۹۵۷)، به طبقه‌بندی و گونه‌شناسی‌های کتیبه‌های صورت‌دار پرداخته‌است و نظرات رایس را عنوان و تکمیل کرده است. از جمله کارهای مختصر می‌توان به مقاله ارنست هرتزفلد اشاره کرد که با معرفی قلمدان برنزی در شماره ۱ جلد سوم ژورنال آرس ایسلامیکا<sup>۴</sup> (۱۹۳۶)، به بررسی نقوش و کتیبه‌های روی این قلمدان پرداخته‌است. همچنین عبدالله قوچانی با خواندن کتیبه‌های روی آبریزهای سفالی در جلد سیزدهم پژوهشنامه بنیاد آسیا<sup>۵</sup> (۱۹۹۹)، اشاره کوتاهی به این کتیبه‌ها می‌کند. آدولف گرومن (۱۹۵۵-۱۹۵۶) نیز در پژوهشنامه بنیاد مصر<sup>۶</sup> بطور مختصر چند نمونه از این کتیبه‌ها را معرفی می‌کند. ولی آنچه پژوهش حاضر را از تحقیقات انجام شده متمایز می‌کند؛ بررسی دقیق و معرفی نمونه‌های جدیدی از اشیایی

1.R. Hillenbrand, The Ghurid Tomb at Herat, in Cairo to Kabul: Afghan and Islamic Studies, eds W. Ball and L. Harrow (London, 2002), 123-143

۲. کتاب مورد استفاده برای این پژوهش چاپ دوم در سال ۱۹۸۸ بوده در صورتیکه چاپ نخست کتاب مربوط به سال ۱۹۵۵ میلادی می‌باشد.

3.Ars Orientalis

4.Ars Islamica

5.Bulletin of the Asia Institute

6.Bulletin De L'institut Degypte



تصویر ۱. اسکندر در حال گفتگو با درخت واق واق، تصویری از شاهنامه دموت، ۰۴۳۱-۰۳۳۱ میلادی (۰۳۷-۰۴۷ هجری)، دوره ایلخانیان، مأخذ: آبرنگ، مرکب و طلا بر روی کاغذ، گالری فریر شماره دسترسی: «واشنگتن Urtl ، F1935.23»



گفته شده وجه تسمیه آن به واق واق بدلیل درختی بوده که از میوه آن صدایی شبیه واق واق شنیده می‌شده بطوریکه اهل آنجا با این صدا انگار به پرواز درمی‌آمدند (قزوینی، ۶۷۹، ۱۲۰). اینکه گیاه می‌تواند چارچوب انسانی به خود بگیرد و تبدیل به انسان شود، علاوه بر اسطوره‌ها و متون، در هنر نیز خود را به شکل درخت سخنگو یا واق نشان می‌دهد. این باور همواره توسط هنرمندان مختلف مورد توجه بوده و تصویرسازی‌هایی بر پایه این تفکر صورت گرفته‌است. درختانی با میوه‌ای به شکل سر انسان و یا حتی فرم کامل بدن انسان که از آن آویزان است. علاوه بر زایش انسان از درخت، تیره‌های مختلف جانوران واقعی همچون بز، شیر، خرگوش، مار و همچنین موجودات افسانه‌ای همانند اژدهایان و دیوان، در کنار انواع پرندگان نیز از درخت زاییده می‌شوند. این درخت زاینده به نام واق واق یا درخت سخنگو شناخته شده‌است. فردوسی نیز در کتاب شاهنامه، حکایت «دیدن اسکندر درخت گویا را» مطرح کرده و به معرفی درخت سخنگو، می‌پردازد:.. درختی ایدر دو بن گشته جفت/که چون آن شگفتی نشاید نهفت یکی ماده و دیگری نرّ اوی / سخنگوی و با شاخ و با رنگ و بوی... (فردوسی، ۱۳۸۵، ۳۸۳) در شاهنامه

است که کتیبه‌های دارای صورت در آن قابل مشاهده است. همچنین تقسیم‌بندی انواع مختلف آن، بررسی مضامین و تطبیق با فرم‌ها را می‌توان عوامل متمایز کننده این پژوهش دانست.

#### درخت سخنگو و ارتباط آن با کتیبه‌نویسی

گیاهان و بالاخص درختان از آغاز پیدایش تاکنون، برای آدمیان درخور توجه بوده و عناوینی همچون درخت مقدس، درخت زندگی و یا درخت زاینده همواره در تفکرات و عقاید بشر جایگاهی خاص داشته‌است. تاجائیکه در منابع اسطوره‌ای می‌توان آفرینش انسان از گیاه را شاهد بود. در اسطوره‌های آفرینش بیان شده، «از نطفه گیومرث که بر زمین ریخته می‌شود، پس از چهل سال شاخه‌ای ریواس می‌روید که دارای دوساق و پانزده برگ است. این دو ساقه گیاه بصورت مَشیه و مَشیانه، نخستین زوج آدمی درمی‌آیند و (روان) بگونه‌ای مینوی در آنان داخل می‌شود» (آموزگار، ۱۳۸۸، ۵۴). در کتاب عجایب المخلوقات آمده؛ جزایر واق واق متصل به جزایر زانج است. مالک آن یک زن بوده که چهار هزار خدمه زن برای ملکه خدمت می‌کردند و از هزار و هفتصد جزیره تشکیل شده‌است.



تصویر ۲. اسلیمی ترکیب شده با اصل واق، قلمدان مسی مرصع کاری شده با نقره، اوایل ۱۳ میلادی (اوایل قرن ۷ هجری)، هرات مأخذ: Melikian Chirvani, 1982:70

دوره ایلخانی نیز این درخت با سرهای انسانی زن و مرد و همچنین سر حیواناتی مانند خرگوش، بز، روباه و خروس تصویر شده است. (تصویر ۱)

درواقع «اختراع اصل واق در نقاشی از یک ضرورت برخاست، ضرورت حضور چهره انسان و حیوان در نقاشی ایران که به لحاظ فقهی و کلامی چندین سده بود حرمت پیدا کرده بود» (آژند، ۸۰، ۱۳۸۸). به مرور زمان نقش درخت سخنگو یا درخت جزیره واق واق به اصل واق در هنر ایرانی تبدیل شد و از فرم یک درخت دارای تنه و شاخ و برگ، به اسلیمی‌های تزئینی که سرهای انسانی و جانوری را در لابه‌لای خود نگه داشتند، تغییر پیدا کرد. چنین اسلیمی‌هایی بر روی رسانه‌های مختلف هنری مورد استفاده قرار گرفته است<sup>۱</sup>. به احتمال یکی از قدیمی‌ترین اشیایی که اسلیمی‌های ترکیب شده با اصل واق را بر روی خود داشته و قابل تاریخ‌گذاری است قلمدانی مربوط به اوایل

قرن ۱۳ میلادی (۷ هجری) در هرات (خراسان) می‌باشد که نقش اسلیمی با سرهای جانوران مختلف بر روی آن قابل مشاهده است. (تصویر ۲) برخی پژوهشگران بر این باورند که نقش واق، تحولی در کتیبه‌نویسی ایجاد کرده بصورتیکه خطوطی همانند خط نسخ یا کوفی با سرهای انسانی و حیوانی ترکیب و آراسته شدند (طاهری، ۱۳۹۰، ۵۱). این درحالیست که در نمونه‌های سفالی یافت شده از نیشابور، شوش و بصره که حدود قرن ۸ و ۹ میلادی (۲ و ۳ هجری) تاریخ‌گذاری می‌شود (جدول ۲)، شاهد ابداع کتیبه‌هایی با نقوش پرنده، جانور و یا انسان در دوره اسلامی هستیم که؛ اگر مُقدم بر اصل واق در تزئینات اشیاء نبوده باشند دست‌کم هم‌زمان با آن اتفاق افتاده‌اند.

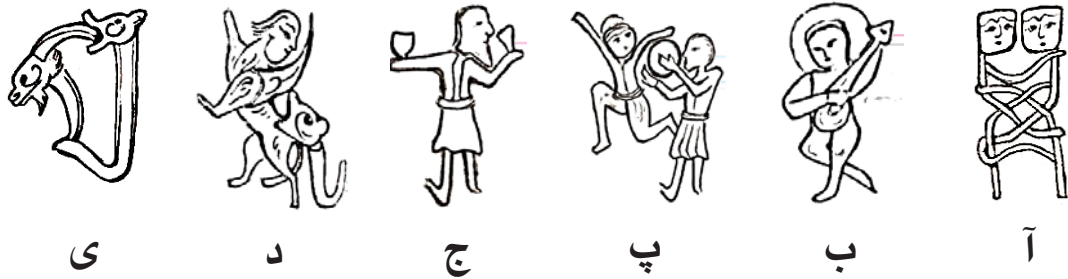
### نام‌گذاری صحیح کتیبه‌ها

باتوجه به اینکه برخی پژوهشگران ایرانی ابداع چنین

جدول ۱. عناوینی که محققان برای اینگونه کتیبه‌ها بیان کرده‌اند. مأخذ: نگارندگان

عنوان کتیبه‌ها	مأخذ
Figural Naskhi Figural Kufic	(Pope & Ackerman : 1938,1774)
Fancy Letters	(Grohmann :1955-1956,117)
Figural Script نوشته‌های جانورگونه و انسان‌گونه	(Ettinghausen : 1957,357) (ترجمه دکتر یعقوب آژند، ۵۱، ۱۳۷۶)
Animated کتیبه‌های ناطق	(Kuhnelt : 1966,91) (ترجمه هوشنگ طاهری، ۸۹، ۱۳۸۷)
Animated Script	(Chirvani : 1982,194)
Animated Inscription	(Atil & Chase & Jett : ۱۹۸۵,۹)
Animated letters کتیبه‌های سخنگو	(Schimmel : 1990,32) (ترجمه هرمز عبداللہی، رویین پاکباز، ۲۱۵، ۱۳۷۹)
Animated Script	(Ghouchani :1999,150)
Animated Script	(Blair : 2014,102)
Calligraphic Inscription	(Pancarog'lu : 2017,505)
کوفی مصور	(سفادی ترجمه مهناز شایسته فر، ۱۴، ۱۳۸۱)
کتیبه سخنگو	(کمندلو و رجبی، ۷۹، ۱۳۹۴)
کتیبه‌های انسان نما و جانورسان	(خضری و چارنی، ۳۸، ۱۳۹۵)
ترکیبات انسان-خط	(طاهری و صادقی، ۴۸، ۱۳۹۶)
کتیبه‌های تزئینی	(گوران و نجفی و طاووسی، ۶۳، ۱۳۹۷)

۱. قابل ذکر است که اینگونه نقوش از درخت سخنگو یا واق در معماری و گچبری هم بسیار مورد استفاده بوده ولی در این پژوهش مجال پرداختن به این رسانه‌ها وجود ندارد.



تصویر ۳. نمونه نقوش طراحی شده از انواع فعالیت‌هایی که موجودات مختلف در کتیبه‌ها انجام می‌دهند. مأخذ: طراحی نگارندگان بر اساس نقوش کتیبه‌های صورت‌دار در (آ): پارچ، موصل، نیمه اول قرن ۱۳ میلادی (۷ هجری)، شماره دسترسی 116/lot.113223 Uri2 (ب): شمعدان پایه دار، مصر، ۱۲۹۰ میلادی (۶۸۹ هجری)، شماره موزه 34463 Uri1 (پ و ج): کاسه پایه دار، ایران، ۱۲۳۰ میلادی (۶۲۷ هجری)، شماره موزه 44.485 Uri4 (د): قمقمه آب، احتمالاً سوریه، میانه قرن ۱۳ میلادی (۷ هجری)، فریر گالری، شماره موزه 10 Uri5 F1941 (ی): سینی، گالری هیرمانک، نیویورک مأخذ: Ettinghausen, 1957: 80, Fig: 28

قطعی چنین کتیبه‌هایی به درخت سخنگو ۲- سخن نگفتن فیگورهای انسانی ۳- انجام اعمال و رفتارهای متفاوت فیگورها ۴- حضور فیگورهایی از پرندگان و جانوران واقعی و افسانه‌ای ۵- عدم استفاده از عنوان سخنگو در منابع معتبر خارجی؛ به نظر می‌رسد کاربرد نام (سخنگو) برای معرفی چنین کتیبه‌هایی دقیق نبوده و عنوان کامل و جامع (کتیبه‌های صورت‌دار) را برای آنها می‌توان پیشنهاد کرد. کتیبه‌های صورت‌دار انواع مختلفی دارند که در ادامه به طبقه‌بندی آنها پرداخته می‌شود.

#### طبقه‌بندی انواع کتیبه‌های صورت‌دار

کتیبه‌های صورت‌دار انواع مختلفی دارند و به خطوط کوفی، نسخ و ثلث بر روی اشیا به کار رفته‌اند. این کتیبه‌ها به شکل‌های گوناگون با فرم‌های انسانی یا جانوری ترکیب شده‌اند، با وجود این تنوع، بهتر است انواع کتیبه‌های صورت‌دار را تفکیک و طبقه‌بندی کرد تا بهتر بتوان آنها را مورد پژوهش قرار داد. رایس در کتاب خود، کتیبه‌های صورت‌دار را به ۳ دسته تقسیم می‌کند. گروه اول، کتیبه‌های متحرک<sup>۱</sup>، که در آنها حروف از بدن انسان تشکیل شده‌اند. گروه دوم، کتیبه‌های انسان سر<sup>۱</sup>، که حروف افراشته در آن به سرهای انسانی ختم می‌شوند و گروه سوم، کتیبه‌های حیوان بستر<sup>۲</sup> که در آن فیگورها بی از حیوانات و پرندگان برای پر کردن زمینه بکار رفته‌اند (Rice, 1988: 22). علاوه بر آن، اتینگهاوزن نیز کتیبه‌های فیگورال را تفکیک می‌کند. وی ابتدا کتیبه‌های متحرک و انسان سر را معرفی می‌کند سپس کتیبه‌های به شکل پرنده<sup>۳</sup> را نام می‌برد که بر روی اشیا سفالی دیده می‌شود. (Ettinghausen, 1957: 356-357). علی‌رغم طبقه‌بندی خوبی که اتینگهاوزن انجام داده ولی مواردی را در نظر نگرفته‌است؛ وی بطور خاص به کتیبه‌های به شکل پرنده اشاره می‌کند درحالی‌که کتیبه‌های به شکل جانور نیز بر روی سفال دیده می‌شود. همچنین

کتیبه‌هایی را در نتیجه تکامل و گسترش نقش واق یا همان درخت سخنگو دانسته‌اند، آنها را به عنوان کتیبه‌های سخنگو نامیده‌اند. یکی از دلایل این نامگذاری، تطبیق فرم ساختاری درخت سخنگو یا به گمان برخی همان درخت افسانه‌ای واق با چنین کتیبه‌هایی است. این کتیبه‌ها در منابع مختلف ایرانی به نام‌های دیگری از جمله، کتیبه‌های انسان‌نما، جانورسان و کتیبه‌های تزئینی عنوان شده که در جدول ۱ به ترتیب زمانی بطور مختصر معرفی شده‌است، این درحالیست که بیشتر پژوهشگران غیر ایرانی عناوینی همچون کتیبه‌های متحرک<sup>۱</sup>، حروف تفنی (خیال‌انگیز)<sup>۲</sup> و یا واژه صورت‌دار<sup>۳</sup> را برای معرفی اینچنین کتیبه‌هایی استفاده کرده‌اند. در ترجمه برخی از این منابع معتبر، از جمله کتاب خوشنویسی و فرهنگ اسلامی از آنه ماری شیمیل، مترجم واژه‌ی سخنگو را جانشین این عبارات کرده‌است (پاکباز و عبداللهی، ۱۳۷۹، ۲۱۵). نکته قابل توجه آن است که با وجود صورت‌دار بودن این کتیبه‌ها نمی‌توان به شکل قطعی آنها را سخنگو نامید چون اعمال گوناگونی غیر از سخن گفتن در این کتیبه‌ها قابل شناسایی است (تصویر ۳)، از جمله در یک نمونه که صورت‌های انسانی روبه‌روی همدیگر قرار گرفتند، دهان‌ها بسته و غنچه‌مانند بوده و نگاهشان هم به مخاطب یا شخص سوم است (تصویر ۳، آ و تصویر ۴، ۵). در موارد دیگر نیز شاهد هستیم که فرم‌های انسانی اعمالی غیر از سخن گفتن از جمله تیراندازی (تصویر ۵، ۸ و ۲)، ساز زدن، رقصیدن و نوشیدن انجام می‌دهند (تصویر ۳، ب، پ، ج). همچنین به غیر از نقوش انسانی، جانوران مختلفی نیز در این کتیبه‌ها دیده می‌شوند که در بیشتر موارد در حال دویدن و یا گازگرفتن بدن خود یا دیگر حیوانات تصویر شده‌اند (تصویر ۳، د، ی). تصویر ۵، ۸ و ۹ (۱۰) که به نظر می‌رسد ارتباط خاصی با علم نجوم و طالع‌بینی یا دیگر مفاهیم دارد که در بخش بعدی بیشتر به آن پرداخته می‌شود. با این وجود، بنا به دلائل ارائه شده، از جمله ۱- عدم وابستگی

1. Animated Inscription  
2. Fancy Letters  
3. Figural  
4. Animated

جدول ۲. نمونه هایی از کتیبه‌های صورت‌دار - پرند نما قرن ۸ تا ۱۳ میلادی / ۲ تا ۷ هـ. ق. مأخذ: نگارندگان

					نمونه
					کتیبه صورت‌دار
کل ...	؟؟	غِبْطَه	مما عمل سهیل	احمد	متن
قطعه ای از یک ظرف، شوش، قرن ۹ و ۱۰ میلادی (۳ و ۴ هجری)، موزه لوور پاریس، شماره دسترسی MAOS ۳۰۵ Url۹	سینی سه پایه با حلقه گل، شوش، قرن ۹ و ۱۰ میلادی (۳ و ۴ هجری)، موزه لوور پاریس، شماره دسترسی MAOS ۳۴۳ Url۸	کاسه سفالی، عراق بصره، قرن ۹ میلادی (۳ هجری)، موزه متروپولین، شماره دسترسی ۶۳.۱۵۹.۴ Urly	کاسه سفالی، نیشابور، قرن ۹ میلادی (۳ هجری)، موزه متروپولین به شماره دسترسی ۶۳.۱۶.۲ Url ۶	کاسه سفالی، تپه مدرسه (نیشابور)، قرن ۸-۱۰ میلادی (۲-۴ هجری)، موزه باستان شناسی تهران. مأخذ: Wilkinson, 1973: 118	مشخصات
					نمونه
					کتیبه صورت‌دار
عمل شادی النقاش فی شهر سنه سبع و سمانه	ذکر الله نور الایمان	العز و السعاده	برکه	حاکمیت از آن خداست	متن
قلمدان برنجی مرصع کاری با نقره و مس، نواحی شرق ایران یا افغانستان، اوایل قرن ۱۳ میلادی (۷ هجری)، فرید کالری، واشنگتن دی‌سی، شماره دسترسی F۱۹۳۶.۷ Url۱۱	کتیبه عربی ترکیب شده با سر پرند بر روی مهر، قرن ۱۲ میلادی (۶ هجری) مأخذ: Grohman, 1955: 1, Pl. IV, 1956	کاسه سفالی، احتمالاً نیشابور، قرن ۱۰ میلادی (۴ هجری)، گالری شخصی Ettinghausen مأخذ: Ettinghausen, 1957: 24	کاسه سفالی، نیشابور، اواخر ۱۰ و اوایل ۱۱ میلادی (۴ و ۵ هجری)، گالری هرمانک، نیویورک. مأخذ: ۲۳: Ettinghausen, 1957	کاسه سفالی، نیشابور، قرن ۹ و ۱۰ میلادی (۳ و ۴ هجری)، موزه متروپولین، شماره دسترسی ۳۸.۴۰.۱۱۰ Url10	مشخصات

جدول ۳. نمونه هایی از کتیبه‌های صورت‌دار - انسان سر قرن ۱۲ تا ۱۳ میلادی / ۶ تا ۷ هـ. ق. مأخذ: نگارندگان.

نمونه	صورت‌دار کتیبه	متن کتیبه	مشخصات
		العز و البقاء والحمد والثنا والجود والسخاء والبر و العطا لصاحبه	پارچ، برنج مرصع کاری شده با نقره، مزوپوتامیا، موصل، نیمه اول قرن ۱۳ میلادی (۷ هجری)، شماره دسترسی 1۱۶/1۳۲۲۳/Ur1۲
		العز والاقبال والدوله والسعاده و الشفاعه والقناعه والعافیه و النظامه والكرامه والدوامه و الشكر والشاکره و البقا	کاسه پایه دار، مفرغ مرصع شده با نقره، هرات، اوایل قرن ۱۳ میلادی (۷ هجری) مأخذ: خضری و چارنی، ۱۳۹۵، ۳۲
		العز و البقاء و الشکر / والثناء والدهر والغناء / و النصر علی الاعداء / داء السلامه العا	آبریز، برنج مرصع کاری شده با نقره، ایران، ۱۲۴۰- ۱۲۲۰ میلادی (۶۱۷-۶۳۷ هجری)، گالری Jameel، شماره موزه ۳۸۱-۱۸۹۷- Ur1۱۴
		العز و الاقبال و الدوله و السعاده و العنايه و البقاء لصاحبه	رینگ استند، برنج مرصع کاری شده با نقره، خراسان، اواخر قرن ۱۲ و اوایل قرن ۱۳ میلادی (۶ و ۷ هجری)، گالری Jameel شماره موزه M.۸۷۲-۱۹۲۷ Ur1۱۳
		العز و الدوله و السرور	آبریز، برنج مرصع کاری شده با نقره، هرات، ۱۲۰۰ میلادی (۵۹۶ هجری)، موزه بریتانیا، شماره موزه ۱۸۴۸۰۰۸۰۵۰۲ Ur1۱۲

دیگری به غیر از نیشابور نیز دیده می‌شوند. (جدول ۲) گروه دوم به کتیبه‌های صورت‌دار - انسان سر تعلق دارد در این گروه، سرهای انسانی بصورت جفت روبه‌روی هم قرار گرفتند و یا یکدیگر را دنبال می‌کنند گویی یک صف تشکیل داده و کاملاً منظم در انتظار ایستاده‌اند. این نمونه‌ها اکثر از جنس فلز بوده و بیشتر به قرن ۱۳ میلادی (۷ هجری) تعلق دارند. (جدول ۳) گروه سوم شامل نمونه‌هایی می‌شود که در آن، کتیبه‌های صورت‌دار - جانور نما قابل مشاهده است. در این گروه، گاهی حروف به سر جانور ختم می‌شود و گاهی هم کل یک کلمه به شکل جانور درآمده است. ذکر این نکته ضروری است که منظور از جانور، حیوانات واقعی و یا موجودات افسانه‌ای مانند هارپی، اسفنگس، اژدها و

کتیبه‌های ترکیبی، در تقسیم‌بندی وی اعمال نشده‌اند. در این پژوهش با جمع‌آوری انواع اشیای سفالی و فلزی که دارای کتیبه‌های صورت‌دار هستند؛ یک تقسیم‌بندی پنج‌گانه پیشنهاد می‌شود که در جدول ۲ تا ۶ بصورت مجزا تفکیک و معرفی شده‌اند. گروه اول که از نظر زمانی بر بیشتر گروه‌های دیگر مقدم است، به عنوان کتیبه‌های صورت‌دار - پرند نما مشخص می‌شود. کتیبه‌هایی که در آن، گاه یک حرف بطور کلی با فرم پرند جانشین شده و گاه حروف به سر، یا سر و گردن پرند ختم و انتزاع زیادی در فرم آنها دیده می‌شود. کتیبه‌های صورت‌دار پرند نما بیشتر بر روی نمونه‌های سفالی نیشابور قرون ۸ تا ۱۰ میلادی (۲ تا ۴ هجری) کار شده‌است، اگرچه در مناطق و زمان‌های



جدول ۴. نمونه هایی از کتیبه‌های صورت‌دار - جانور نما احتمالاً قرن ۸ تا ۱۰ میلادی / ۲ تا ۴ هـ. ق. مأخذ: نگارندگان

			نمونه
			کتیبه صورت‌دار
؟	؟	یمن	متن کتیبه
سینی، برنج مرصع کاری شده با نقره و مس، گالری هیرمانک، نیویورک، مأخذ: Ettinghausen, 1957: 8 Fig: 28	پارچ، سفال پوشیده شده با لعاب آبی، مجموعه خلیل روبنیو، نیویورک مأخذ: Ettinghausen, 1957: 23 Fig: 35	قطعه ای از یک کوزه سفالی، تپه سبزپوشان (نیشابور) ۸-۱۰ میلادی (۲-۴ هجری). مأخذ: Wilkinson, 1973: 352 Fig: 107	مشخصات

دارند. کتیبه‌هایی که دارای فرم بدن‌های انسانی درحال حرکت بوده بصورتی که انگار یک تصویر متحرک و یک داستان انیمیشن را شاهد هستیم. البته در چنین ظروفی آنقدر حروف و فرمهای انسانی و جانوری، دقیق و هنرمندانه ترکیب شده‌اند که صحیح‌تر است اگر بگوییم حروف به فرمهای انسانی و جانوری (تبدیل) شده‌اند. (جدول ۶).

#### مضمون کتیبه‌ها و دلایل احتمالی آنها

با توجه به مضمون استفاده شده در کتیبه‌های صورت‌دار، به نظر نمی‌رسد آنها تنها شکلی تفننی از خطوط و با کاربرد تزیینی باشند، گویا درصدد رساندن مفاهیمی برای مخاطبان بوده و حامل پیامی هستند. دو مضمون اصلی شامل مفاهیم و دعا‌های دینی اسلامی و نیز آرزو

غیره است. در این پژوهش یک نمونه کتیبه جانورگون در تپه سبز پوشان برای اولین بار شناسایی شده که مانند نمونه‌های پرنده نما، انتزاع زیادی در فرم آن دیده می‌شود. بنابراین نمونه‌های اولیه کتیبه‌های پرنده نما و جانورنما همزمان و از نظر سبکی نیز شباهت دارند. (جدول ۴)

گروه چهارم شامل نمونه‌هایی می‌شود که ترکیباتی از سه گروه قبلی را تشکیل داده‌اند و در کل آن را به عنوان کتیبه‌های صورت‌دار- ترکیبی معرفی می‌کنیم. در این نمونه‌ها سرهای انسانی و فرم‌های پرنده و جانوری همزمان استفاده شده‌اند که به جز نمونه‌های سفالی از هنرمند سمرقندی (تصویر ۸)، مابقی بر روی اشیای فلزی بکار رفته‌است. (جدول ۵) در گروه پنجم، شاهد نمونه‌های تکامل یافته‌ای از کتیبه‌های صورت‌دار هستیم. کتیبه‌هایی که فرم کامل سر و بدن انسان و جانور و پرنده را توأمان

جدول ۵. نمونه‌هایی از کتیبه‌های صورت‌دار - ترکیبی قرن ۱۲ تا ۱۳ میلادی/ ۶ تا ۷ هـ. ق. مأخذ: نگارندگان

					نمونه
					کتیبه صورت‌دار
ترکیب انسان‌سر و جانورنما	ترکیب انسان‌سر و جانورنما	ترکیب انسان‌سر و جانورنما	ترکیب انسان‌سر و پرنده‌نما و جانورنما	ترکیب انسان‌سر و جانورنما	تکلیف
العز و الاقبال و الدوله و السلامه و العافیه و العنايه و القناعه و الشفاعه و النصره و الناصره و الزیاده و الشاکره و الشکرو النعمه و الرياضه و الراحه و الرحمه و الزیاده و التامه و التایید و الدیانه و الدوامه و الکفایه و البقاء دائم لصاحبه	العز و الاقبال و الدوله و السلامه و السعاده	الدوله و السعاده و السلامه	و السلامه و العز	علیک بمطبوخ النبیذ فانه حلال اذا لم یخطف العقل والفهما	معنی کتیبه
قلمدان برنجی مرصع کاری با نقره و مس، نواحی شرق ایران یا افغانستان، اوایل قرن ۱۳ میلادی (۷ هجری)، فریر گالری، واشنگتن دی‌سی شماره دسترسی F۱۹۳۶.۷ Url۱۱	قلمدان مسی مرصع کاری شده با نقره، هرات، اوایل ۱۳ میلادی (۷ هجری). مأخذ: Melikian Chirvani, ۷۰,۱۹۸۳	گلاب‌پاش، برنز مرصع کاری شده با نقره، نواحی شرق ایران یا افغانستان، ۱۲۰۰ میلادی (۵۹۶ هجری)، مجموعه دیوید، شماره ۲۵ Url۱۶	پارچ، برنج مرصع کاری شده با نقره، هرات، ۱۲۰۰ میلادی (۵۹۶ هجری)، شماره موزه a.۱۸۸۵.۰۷۱۱.۱ Url۱۵	آبریز سفالی با لعاب لازولی، ایران احتمالاً نیشابور، قرن ۱۲ میلادی (۶ هجری)، موزه رضا عباسی. مأخذ: عکاسی شده توسط امیرحسین صالحی	موقعیت

دیگران، ۱۳۹۱: ۷۶) به نظر نگارندگان این احتمال وجود دارد که هنرمند نام پیامبر اسلام، حضرت محمد (ص) را مدنظر داشته‌است. در تمایز نام احمد و محمد در تفسیر آیه ۶ سوره صف از قرآن مجید آمده: «در روایاتی که در مساله معراج وارد شده بسیار می‌خوانیم که خداوند پیامبر اسلام را در شب معراج بارها به عنوان «احمد» خطاب کرد، و شاید از اینجا است که مشهور شده نام آن حضرت در آسمانها «احمد» و در زمین «محمد» (ص) است» (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۳، ۷۸). بنابراین این احتمال وجود دارد که انتخاب نام احمد برای پیامبر و ترکیب آن با

و دعا‌های مرتبط با طالع خوش، در کنار مضامین فرعی دیگر در کتیبه‌های صورت‌دار اشیای مورد بررسی قابل شناسایی می‌باشند. در نمونه‌های اولیه سفالی نیشابور، واژه «احمد» را در میانه ظرف و در مرکز توجه می‌توان مشاهده کرد که در ۱۵ ظرف شناسایی شده‌اند (قوچانی، ۱۳۶۴: ۱۹) و همگی به شکل کتیبه‌های صورت‌دار پرده‌نما کار شده‌اند (جدول ۲).

بیشتر پژوهشگران احتمال بیشتر را به استفاده از این نام در قالبی غیر از درج امضای هنرمند در نظر گرفته‌اند. (W ilkinson, 1973: 99; Watson, 2004: 211) و (عطایی و

جدول ۶. نمونه‌های از کتیبه‌های صورت‌دار - متحرک قرن ۱۲ تا ۱۴ میلادی / ۶ تا ۸ هـ. ق. مأخذ: نگارندگان.

شماره	تصویر	کتیبه صورت‌دار	ویژگی‌ها
۱			کاسه پایه دار برنجی مرصع کاری شده با نقره و طلا. سوریه یا مصر، ۱۳- ۱۴ میلادی (۷-۸ هجری)، کتابخانه ملی پاریس، شماره ۳۱۹۲. Ur1۸
۲			قمقمه آب برنجی مرصع کاری شده با نقره، احتمالاً سوریه، میانه قرن ۱۳ میلادی (۷ هجری)، فریر گالری، واشنگتن دی‌سی، شماره موزه F۱۹۴۱.۱۰ Ur۱۵
۳			شمعدان پایه دار، برنج مرصع کاری شده با طلا و نقره، مصر، ۱۲۹۰ میلادی (۶۸۹ هجری)، موزه هنراسلامی، شماره موزه ۴۴۶۳ Ur1۳
۴			کاسه پایه دار برنجی مرصع کاری شده با نقره، ایران، ۱۲۳۰ میلادی (۶۲۷ هجری)، شماره موزه ۴۴.۴۸۵ Ur1۴
۵			دیگچه احتمالاً برنزی مرصع کاری شده با مس و نقره، هرات، ۱۱۶۳ میلادی (۵۵۸ هجری)، موزه ارمیتاژ، شماره موزه CA. Ur1 ۱۷-۱۲۶۸۷

بوده است (جدول ۲).  
دومین مضمون اصلی که پرکاربردترین آن نیز محسوب می‌شود، دعاها و واژه‌هایی مربوط به خوش‌یمنی، طالع‌خوش و سلامتی است که در انواع کتیبه‌های صورت‌دار دیده می‌شود و نزد پژوهشگران هنر شناخته شده است. اولین استفاده گسترده از این مضمون در ظروف سفالی نیشابور، چه در کتیبه‌های صورت‌دار و چه در کتیبه‌های غیر صورت‌دار بوده که در حاشیه یا مرکز ظرف نقش بسته است و واژه‌هایی چون برکت، یمن، سرور، سعادت بر روی آنان تکرار شده است. بیشتر کتیبه‌های صورت‌دار شناخته شده قرن دوازده میلادی (شش هجری) و بعد از آن بجز موارد اندکی که در ادامه به آن اشاره می‌شود؛ حاوی مضامینی در آرزوی سعد و خوش‌یمنی هستند (جدول‌های ۲ و ۳ و ۴ و ۵). نکته قابل توجه آن است که علاقه به طالع سعد نه تنها در مضمون کتیبه‌ها، که در نقشمایه‌های استفاده شده در اشیاء نیز دیده می‌شود: ۱- نقشمایه‌های شکل دهنده کتیبه‌ها (تصویر ۴) ۲- نقشمایه‌های قسمت‌های دیگر شی به دو صورت نقشمایه‌های واق و

طراحی کتیبه‌ای پرنده شکل را باید به دیده روشنی برای نزدیکی به مفهوم معراج پیامبر به آسمان‌ها نگریست. استفاده از کتیبه‌های صورت‌دار برای اسامی و نوشته‌های مقدس، زمانی تقویت می‌شود که نمونه مشابه آن را به تقریب همزمان، در دنیای مسیحیت نیز می‌توان مشاهده کرد. تقدس این نوع خطوط در مسیحیت از آنجاست که سراسر انجیل کلاً<sup>۱</sup> نیز با کتیبه‌های صورت‌دار نوشته شده است. (Lewis, 1980: 159) در برخی از نمونه‌های دیگر نیز در مرکز ظرف عبارت‌های دینی مانند حاکمیت/ آن خدا است دیده می‌شود (جدول ۲) که نشان از اهمیت نوشتن نام‌های مقدس و عبارت‌های دینی با کتیبه‌های پرنده نما در قرون اولیه اسلامی است. توجه به نوشتن عبارت‌های دعایی با کتیبه‌های صورت‌دار پرنده نما تا قرون بعد ادامه می‌یابد، تاجاییکه بر روی موهری از قرن ششم هجری (۱۲ میلادی) عبارت نکر الله نور الایمان استفاده شده است (Grohman, 1955-1956, Pl: IV) و کاربرد آن در موهر، نشان می‌دهد این نوع کتیبه‌های پرنده نما با مضامین دعایی در زندگی اجتماعی مردم نیز رایج



۴



۳



۲



۱



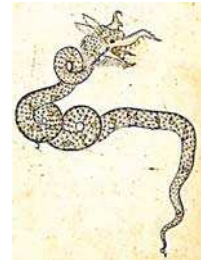
۸



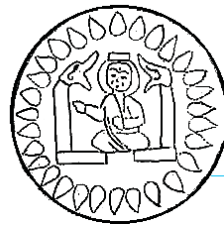
۷



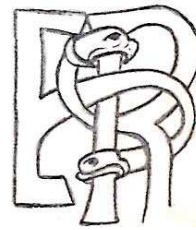
۶



۵



۱۱



۱۰



۹

تصویر ۴. نقشمایه‌های شکل دهنده کتیبه‌ها با صور فلکی و نمونه‌های متناظر آن در نسخه خطی صورالکواکب مأخذ: طراحی نگارندگان بر اساس نقوش کتیبه‌های صورت‌دار در ۱. صورت فلکی شکارگر، نسخه خطی صورالکواکب الغ بیک، مجموعه کتابخانه کنگره آمریکا، صفحه ۲۴۰، ۲۱:Url. ۲. طراحی بخشی از کتیبه صورت‌دار بر قمقه آب برنجی مرصع کاری شده با نقره، احتمالاً سوریه، میانه قرن ۱۳ میلادی (۷هجری)، فریر گالری، واشنگتن دی‌سی، شماره موزه ۱۰، ۱۹۴۱:Url. ۳. صور فلکی دو پیکر، صفحه ۱۸۸، ۴. طراحی بخشی از کتیبه صورت‌دار بر آبریز، برنج مرصع کاری شده با نقره، هرات، ۱۲۰۰ میلادی (۵۹۶هجری)، موزه بریتانیا، شماره موزه 1848,0805.2:Url. ۵. صور فلکی اژدها، صفحه ۵۴، ۶. طراحی بخشی از کتیبه صورت‌دار بر قلمدان برنجی مرصع کاری با نقره و مس، نواحی شرق ایران یا افغانستان، اوایل قرن ۱۳ میلادی (۷هجری)، فریر گالری، واشنگتن دی‌سی شماره دسترسی ۱۱، ۱۹۳۶:Url. ۷. صور فلکی شکارگر، احتمالاً ایران، اواخر قرن ۱۶ و اوایل ۱۷م (۱۱-۱۰هجری)، موزه Ashmolean Museum Oxford، شماره دسترسی 19، 2576:Url. ۸. طراحی بخشی از کتیبه صورت‌دار بر کاسه پایه دار برنجی مرصع کاری شده با نقره، ایران، ۱۲۳۰ میلادی (۶۲۷هجری)، شماره موزه ۴۴، ۴۸۵:Url. ۹. طراحی بخشی از کتیبه صورت‌دار بر سینی، برنج مرصع کاری شده با نقره و مس، گالری هیرمانک، نیویورک مأخذ: Ettinghausen, 1957, 80 Fig: 28. ۱۰. طراحی بخشی از کتیبه صورت‌دار بر کتاب کلز، صفحه ۲۹، ۸۰۰م (۱۸۴هجری)، کالج دویلین، شماره موزه‌ای 11، 20:Url. ۱۱. طراحی بخشی از سطل احتمالاً برنزی مرصع کاری شده با مس و نقره، هرات، ۱۱۶۳ میلادی (۵۵هجری)، موزه ارمیتاژ، شماره موزه ۱۷، ۱۲۸۷:Url. CA:

که در حال گاز گرفتن موجود دیگر و یا قسمتی از بدن خود است (تصویر ۴) و به احتمال به افسانه مار محافظ زمین، اسطوره خورشید گرفتگی و ماه گرفتگی و در نهایت با طالع خوب و بد مرتبط است (Hartner, ۱۹۳۸: ۱۳۱). مطالعات

یا نقشمایه‌های غیر نقش واق (تصویر ۴، د). دلیل علاقه به طالع بینی در این فرم‌ها، از به کارگیری صور فلکی در ساخت نقشمایه‌های ذکر شده مشخص می‌شود. یکی از این نقشمایه‌های پر کاربرد، نقش اژدها و یا ماری بزرگ بوده

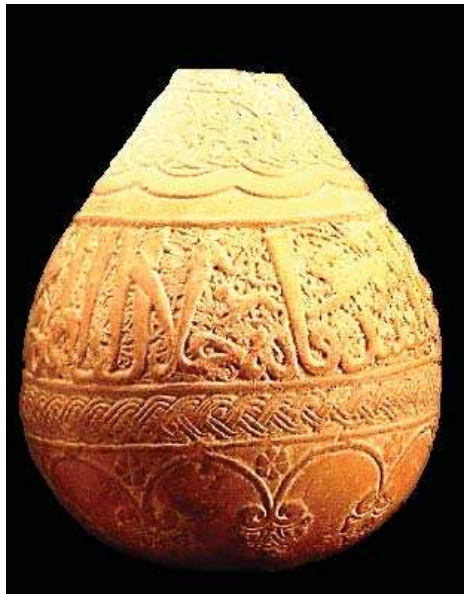
جدول ۷. تعداد سکه‌های یافت شده از تپه مدرسه مأخذ: نگارندگان براساس Wilkinson, 1987:54 تا قبل از قرن ۱۲ میلادی (۶ هجری).

تعداد	قرن	سال
۷۴	نیمه دوم قرن ۸ و نیمه اول قرن ۹	۸۵۰-۷۵۰
۶	نیمه دوم قرن ۹	۹۰۰-۸۵۰
۶	نیمه اول قرن ۱۰	۹۵۰-۹۰۰
۲۰	نیمه دوم قرن ۱۰	۱۰۰۰-۹۵۰
۳	قرن ۱۱	۱۱۰۰-۱۰۰۰

حبان بود. اما از آنجا که به تصدیق رای ابوحنیفه و دین محمد بن کرام پرداخته است او را در فقه پیرو ابوحنیفه و در اصول، دنباله رو کرامیه دانسته‌اند (زمردی، ۱۳۷۸، ۱۹۹۰). بر روی این کتیبه، حرف «ل» در دو واژه «حلال» و «علیک» با سرهای انسانی ترکیب شده‌است و انتهای حرف الف در «ذا» به شکل سر حیوان وحشی مانند نمونه‌های صور فلکی در حال گاز گرفتن حرف بعدی است.

سرهای انسانی این کتیبه، برخلاف بیشتر نمونه‌های فلزی که انتزاعی بودند، واقع‌گرایانه تصویر شده‌اند و جزئیات دقیق‌تری از چهره را با مو و کلاه و اجزای صورت نشان می‌دهند. در میان کتیبه صورت‌دار ترکیبی، فرم بدن پرنده و شمایلی از جانوران را نیز می‌توان مشاهده کرد. در واقع این ظرف یکی از مثال‌های نادری است که کتیبه‌های صورت‌دار را بر روی رسانه‌ای غیر از فلز در دوران بعد از نیشابور را نشان می‌دهد. شیلا بلر با توجه به متن کتیبه و عنوان خاصی که هنرمند سمرقندی در امضا برای خود عنوان کرده نتیجه می‌گیرد که هنرمندان در قرن ششم اغلب

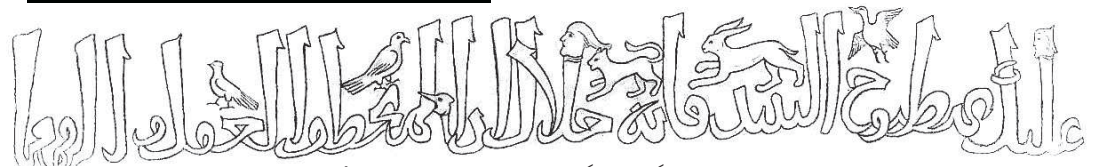
پژوهشگران نشان می‌دهد دلایل استفاده از صور فلکی در بسیاری از موارد، چه در تزیینات معماری و چه در تزیینات اشیاء قرون میانه اسلامی به تمامی مرتبط با موضوع طالع بینی هستند و به هیچ وجه برای نشان دادن یا تعیین یک زمان نجومی از تاریخ ساخت اثر نمی‌باشند (ibid:119) این موضوع در مورد سرهای حیوانات استفاده شده در نقوش واق نیز صادق است و آنها نیز حاوی مفاهیمی از طالع بینی هستند (اولد، ۱۳۸۸: ۱۹۹-۱۹۶). از این رو فرم‌های برخی از نقشمایه‌های شکل دهنده کتیبه‌ها و نیز تمامی قسمت‌های دیگر شی که به دو صورت نقشمایه‌های واق و یا نقشمایه‌های غیر نقش واق هستند به مفاهیم طالع بینی ارتباط پیدا می‌کنند. به طور کلی مفاهیم طالع بینی در طول قرون وسطی معانی مشترکی در بین ادیان مختلف از جمله اسلام، مسیحیت، یهودی و حتی بت‌پرستان داش ته‌است (Hartner, 1938:143). از نظر استفاده‌کنندگان از اشیای دارای نقشمایه‌ها و نوشته‌های طالع بینی، قدرتی کیهانی در برابر بدیمنی‌ها و اتفاق‌های بد در این اشیاء وجود داشته که صاحبانش را در مقابل این اتفاقات حفظ می‌کرد (Carboni, 1997:7) بنابراین با توجه به مضمون کتیبه‌ها در اشیای مورد بررسی که راجع به سعادت و برکت و طالع سعد است، می‌توان چنین ادعا کرد که فرم و مضمون کتیبه‌های صورت‌دار و تزیینات قسمت‌های دیگر اشیاء در اینجا به طور کامل در ارتباط هستند و هر یک کمک می‌کنند تا هدف اصلی هنرمند و بانی هنر شکل بگیرد. هماهنگی مضمون طالع سعد با فرم‌های تزیینی به‌کار گرفته شده به‌خصوص در آثار فلزی قرون ۱۱ و ۱۲ میلادی (۵ و ۶ هجری) و با استفاده از گونه‌های مختلف کتیبه‌های صورت دار قابل شناسایی است. علاوه بر مضامین اصلی که ذکر شد، مضمون فرعی اما مهم دیگری وجود دارد که حاوی شعری خاص است (تصویر ۵). در ۳ ظرف سفالی موجود در موزه‌های رضا عباسی، مجموعه دیوید در کوپنهاک و موزه دار الآثار اسلامیة کویت که به ترتیب توسط زنده یاد عبدالله قوچانی، الیور واتسن و شیلا بلر شناسایی شده‌اند، کتیبه صورت‌دار متفاوتی را می‌توان مشاهده کرد (Ghouchani, 1999:141; Watson, 2004:136; Blair, 2014:101, 102). در ساخت این ظروف از یک قالب با کیفیت بسیار بالا و با لعاب‌های مختلف استفاده شده که هنرمند آن خود را اهل سمرقند معرفی می‌کند (Watson, 2004:136) مضمون کتیبه هنرمند سمرقندی یک بیت شعر از ابوالفتح بُستی شاعر ایرانی قرن ۱۰/۴ است که دورتادور این ظرف می‌چرخد (تصویر ۵، ب.ج (Ghouchani, 1999:141). نظام الدین ابوالفتح علی بن محمد بستی اهل بُست خراسان، در ناحیه‌ای که اکثر جمعیت آن آیین حَنَفی داشتند، بوده‌است. وی ایده شعر را از متون ابوحَنَفی برگرفته و آن را بصورت شعر درآورده است (ibid). بُستی در حدیث شاگرد ابوحاتم محمد بن



(ب)



(آ)

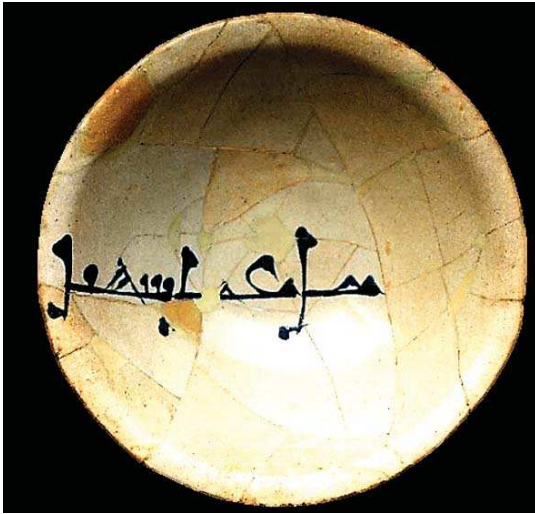


{عَلَيْكَ بِمَطْبُوحِ النَّبِيِّزَةِ... حَلَالٌ إِذَا لَمْ يَخْطِفِ الْعَقْلُ وَالْفَهْمَا} (ج)

تصویر ۵ : (آ)؛ آبریز سفالی با لعاب لاجوردی، ایران احتمالاً نیشابور، قرن ۱۲ میلادی (۶ هجری)، موزه رضا عباسی. مأخذ: عکاسی توسط نگارندگان. (ب)؛ آبریز سفالی بدون گردن، شرق ایران، قرن ۱۲-۱۳ میلادی (۶-۷ هجری)، مجموعه دیوید، کوپنهاک مأخذ: (Watson, ۱۳۷: ۲۰۰۴)؛ (ج)؛ طراحی از کتیبه صورتدار ترکیبی منقوش بر آبریز. مأخذ: نگارندگان. متن کتیبه، Ghouchani, 1999: 141

خاستگاه کتیبه صورت‌دار و معرفی نمونه‌های جدید بدون شک نیشابور شناخته‌شده‌ترین مکان برای خاستگاه اشیای دارای کتیبه‌های صورت‌دار است ولی باتوجه به نمونه‌های جدید یافت شده از مناطق دیگر و همچنین نمونه کتیبه صورت‌دار جانورنما لازم است بطور دقیق‌تر به بررسی خاستگاه این کتیبه‌ها بپردازیم. نمونه‌های نخستین در دنیای اسلام، ظروفی از محوطه‌های تپه مدرسه و تپه سبز پوشان از نیشابور و نمونه‌هایی یافت شده در شهرهای دیگر است که به تازگی در موزه‌های دنیا معرفی شده‌اند. نمونه‌های نیشابور از نوع پرنده نما و جانورنما با انتزاع بالا هستند که نمونه‌های پرنده نما کاملاً شناخته شده بوده و برخی از آنها در جدول ۲ نمایش داده شده‌است ولی نمونه جانورنمای نیشابوری برای اولین بار در این پژوهش معرفی می‌گردد (تصویر ۸). این نمونه قطعه‌ای از یک کوزه سفالی حفاری‌های تپه سبزپوشان است که باوجود کوچک و ناقص بودن، کتیبه صورت‌دار جانورگون بر روی آن قابل مشاهده است. در این کتیبه، صورت‌ها شامل دو چشم و یک دهان در قسمت بالایی حروف جای

به خوبی تحصیل کرده و در علوم مذهبی سنتی و همچنین هنر خوشنویسی آموزش دیده‌اند. (Blair, 2014: 101-102) مضمون فرعی دیگر کتیبه‌های صورت‌دار، تاریخ و امضای هنرمند است. ظرفی از نیشابور اولین نمونه‌ای است که نام هنرمند با کتیبه "مما عمل سهیل" (قوچانی، ۱۳۶۴: ۲۳۰) و با استفاده از کتیبه‌های پرنده نما نوشته شده است (تصویر ۶). در قلمدان برنجی مرصع‌کاری شده با نقره به تاریخ ۶۰۷ هجری (۱۳ میلادی) که برای آخرین وزیر خوارزمشاهی ساخته شده‌است Herzfeld, ۱۹۳۶: ۳۶-۳۹)) نام هنرمند و تاریخ اتمام کار با کتیبه "عمل شانای النقاش فی شهر سنه سبع و سمانه" و با استفاده از کتیبه‌های صورت‌دار پرنده نما آمده‌است (تصویر ۷). قلمدانی دیگر مربوط به اوایل قرن ۱۳ میلادی (۷ هجری) در هرات (خراسان) یافت شده‌است که علاوه بر نقش درخت واق بر روی آن و کتیبه صورت‌دار ترکیبی بر دیواره آن، امضای هنرمند نیز بصورت واژه‌هایی با سر انسانی ترکیب شده‌است و عبارت "عمل شانای نقاش" را نشان می‌دهد. (تصویر ۲)



تصویر ۶. کتیبه صورت دار پرنده نما با نقش پرنده در حرف (ع) و مضمون نام سازنده از نیشابور، قرن ۹ میلادی (۳ هجری)، موزه متروپلیتن به شماره دسترسی 63.16.2.Url6



تصویر ۷. امضای هنرمند و تاریخ به شکل کتیبه صورت دار پرنده نما، به تاریخ ۶۰۷ هجری (۱۳ میلادی)، فریر گالری، شماره دسترسی 11: F1936.7.Url11



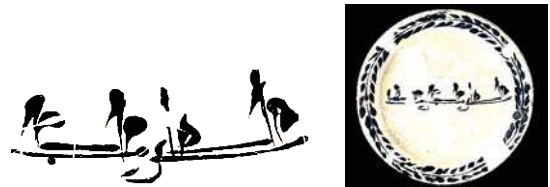
تصویر ۸. کتیبه صورت دار جانور نما بر روی کوزه سفالی، تپه سبزویشان (نیشابور)، قرن ۸-۱۰م (۲-۴ هجری) مأخذ: Wilkinson.1973.352.107

گرفته و فرم‌های جانوری را نشان می‌دهد در منابع مختلف تاریخ دقیقی برای ظروف نیشابور در محوطه‌های مورد نظر بیان نشده ولی باتوجه به برخی شواهد می‌توان زمانی نزدیک به آثار مرتبط با کتیبه‌های صورت دار اولیه را بدست آورد. هیئت اعزامی از موزه متروپلیتن به سرپرستی ویلکینسون به بررسی جایگاه سیاسی، اقتصادی، علمی و هنری نیشابور در صدر اسلام پرداخته‌اند. در نتیجه این بررسی‌ها، محوطه‌های مختلفی از جمله تپه مدرسه، تپه سبزویشان کاوش گردیدند. ویلکینسون برای لایه‌های مختلف سبزویشان تاریخ دقیقی را معلوم نکرده مگر اینکه گفته است این محوطه را در سده ۶ هجری (۱۲ میلادی) ترک کرده‌اند (بلر، ۱۳۹۴: ۸۹). اما سکه‌های بدست آمده از سبزویشان و تپه مدرسه را مشخص کرده (Wilkinson, 1987: 221, 54). باتوجه به اینکه سکه‌ها از اصلی‌ترین اسناد در مشخص کردن زمان‌های محوطه‌ها هستند، در جدول ۷ به بررسی گاهنگاری محوطه تپه مدرسه بر اساس سکه‌های بدست آمده در پیش از سده ۶ هجری (۱۲ میلادی) می‌پردازیم. داده‌های این بررسی نشان می‌دهد که ۷۴ سکه مربوط به اواخر قرن هشتم و نیمه اول قرن نهم میلادی یعنی اواخر قرن دوم و نیمه اول قرن سوم هجری ۲۶ سکه مربوط به قرن دهم میلادی، بوده است و تنها ۳ سکه به قرن یازدهم تعلق دارد (نمودار ۱). بنابراین شکوفایی این محوطه‌ها بیشتر به نیمه دوم قرن ۸ و قرن ۹ میلادی (نیمه دوم قرن ۲ و نیمه اول قرن ۳ هجری) و پیش از سامانیان مربوط است. علاوه بر این، ویلکینسون داده‌های دیگری پیرامون تعداد سکه‌های یافت شده از تپه سبزویشان ارائه داده (Wilkinson, 1987: 221) که بررسی حاصل از داده کاوی آن نیز، نتایج مشابهی را نشان داد. علاوه بر نمونه‌های کشف شده از نیشابور، دوظرف مربوط به حدود قرن ۹ و ۱۰ میلادی (قرن ۳ و ۴ هجری) از حفاری‌های منطقه شوش بدست آمده و یک ظرف منسوب به بصره و به تاریخ حدودی قرن نهم کشف شده است. ظروف بدست آمده از شوش که در موزه لوور نگهداری می‌شوند شامل یک سینی سه پایه سفالی است که دورتادور آن با یک حلقه از گل یا برگ تزئین شده و در مرکز آن کتیبه‌ای نوشته شده که حروف آن با فرم‌هایی از بدن پرندگان ترکیب شده (تصویر ۹) و مورد بعدی قطعه از یک ظرف سفالی است. که کلمه «کل» در آن به شکل سر یک پرنده با منقار بلند تصویر شده است. (تصویر ۱۰) نمونه منسوب به بصره یک کاسه سفالی در موزه متروپولین است که به قرن ۹ میلادی (۳ هجری) و منطقه عراق تعلق دارد.

حاشیه این ظرف با لکه‌ها و خطوط مشکی رنگ تزئین شده و در مرکز آن کتیبه‌ای نوشته شده است. متن کتیبه باتوجه به چیزی که در مشخصات موزه‌ای آن بیان شده «غِبْطَه» به معنی شادمانی خوانده شده و به نظر می‌رسد



تصویر ۱۰. قطعه ای از یک جام، شوش، قرن ۹ و ۱۰ میلادی (۳ و ۴ هجری)، موزه لوور پاریس، شماره دسترسی Uri9:MAOS305

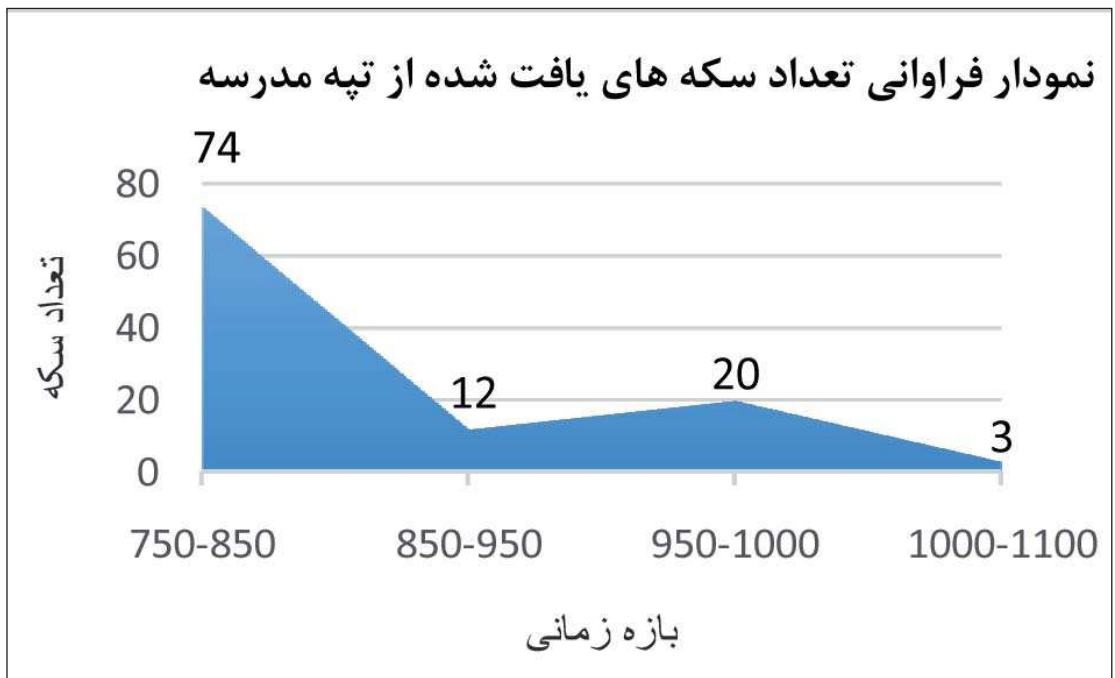


تصویر ۹. سینی سه پایه با حلقه گل، شوش، قرن ۹ و ۱۰ میلادی (۳ و ۴ هجری)، موزه لوور پاریس، شماره دسترسی Uri8:MAOS.343

که دو بار تکرار شده باشد و حروف غ و ط با شکل سر و گردن پرندتصویر شده است (تصویر ۱۱). با وجود نمونه‌های اندک موجود خارج از نیشابور، در شوش و منسوب به بصره، شباهت سبکی در اصول سازماندهی و ساختار نمونه‌های این مناطق با نمونه‌های نیشابور دیده می‌شود. به طوریکه کتیبه‌های صورت‌دار این مناطق نیز پرند نما بوده و مانند بیشتر نمونه‌های نیشابور در مرکز ظرف و در زمینه‌ای روشن کار شده‌اند؛ بنابراین با توجه به کمیت بالا (بیش از ۲۰ مورد توسط نگارندگان در منابع مختلف شناسایی شد) و تنوع بیشتر نمونه‌های نیشابور و نیز تقدم احتمالی نمونه‌های نیشابور نسبت به دیگر مناطق، می‌توان نیشابور را خاستگاه استفاده از این گونه کتیبه‌های صورت‌دار در جهان اسلام معرفی کرد که به زمان سامانیان و به احتمال بسیار بیشتر به حدود قرن ۸ و ۹ میلادی (نیمه دوم قرن دوم هجری و نیمه اول قرن سوم هجری) و پیش از حکومت سامانیان تعلق دارد.



تصویر ۱۱. کاسه سفالی، عراق احتمالاً بصره، قرن ۹ میلادی (۳ هجری)، موزه متروپولین، شماره دسترسی Uri7 63.159.4



نمودار ۱. ارزیابی درصد فراوانی تاریخ سکه‌های یافت شده از تپه مدرسه. مأخذ: نگارندگان



## نتیجه

در مطالعاتی که تاکنون پیرامون اینگونه کتیبه‌ها در اشیا انجام گرفته، از آنها به عناوین مختلف از جمله کتیبه سخنگو یاد شده است، ضمن احترام به این عنوان با توجه به دلایل ارائه شده، از جمله عدم وابستگی قطعی چنین کتیبه‌هایی به درخت سخنگو، سخن نگفتن فیگورهای انسانی و انجام اعمال و رفتارهای متفاوت پرسوناژها، حضور فیگورهایی از پرندگان و جانوران واقعی و افسانه‌ای و عدم استفاده از عنوان سخنگو در پژوهش‌های منابع معتبر غیر ایرانی؛ به نظر می‌رسد عنوان «کتیبه‌های صورت‌دار» برای آنها می‌تواند مناسب‌تر باشد. با توجه به گوناگونی کتیبه‌های صورت‌دار در طول زمان و نیاز به گونه‌شناسی دقیق آنها، پنج دسته در بررسی اشیای مختلف شناسایی گردید: کتیبه‌های صورت‌دار ۱- پرنده نما ۲- انسان سر ۳- جانور نما ۴- ترکیبی ۵- متحرک که در این میان کتیبه‌های پرنده نما و یک نمونه کتیبه جانور نما از گونه‌های اولیه بوده و نمونه‌های تکامل یافته متاخر، کتیبه‌های متحرک هستند. در بررسی مضامین نیز دو مضمون اصلی شامل مفاهیم و دعاهای دینی و نیز مضمون آرزو و دعاهای مرتبط با طالع خوش، در کنار دو مضمون فرعی شامل امضا و نام هنرمند و مضمون اشعار خاص مشخص گردید. نکته قابل توجه هماهنگی مضمون با فرم در تعدادی از کتیبه‌های صورت‌دار بود به طوریکه در کتیبه‌ها با مضمون آرزو و دعاهای مرتبط با طالع خوش، فرم‌های صور فلکی که مفهوم خوش‌یمنی و طالع بینی داشتند در نقشمایه‌های شکل‌دهنده کتیبه‌ها و نقشمایه‌های قسمت‌های دیگر اشیا مشاهده شدند. در کتیبه‌های پرنده نما در نیشابور نیز تعداد قابل توجهی ظرف با نام احمد در مرکز ظرف کار شده بودند که از نظر نگارندگان انتخاب نام احمد با توجه به شهرت نام پیامبر اسلام به احمد در آسمان‌ها و ترکیب آن با طراحی کتیبه‌ای پرنده شکل را باید نوعی هماهنگی بین فرم و مضمون و روشی برای نزدیکی به مفهوم معراج پیامبر به آسمان‌ها نگرست. بر این اساس هر دو مورد اشاره شده در هماهنگی فرم و مضمون بخشی از تفکرات بانیان، و هنرمندان را مشخص می‌کند. با توجه به کمیت و گوناگونی بیشتر و تقدم احتمالی نمونه‌های نیشابور نسبت به نمونه‌های به تازگی معرفی شده در شوش و بصره، می‌توان نیشابور را خاستگاه استفاده از این گونه کتیبه‌های صورت‌دار در جهان اسلام معرفی کرد. تاریخ تولید این کتیبه‌ها در نیشابور بر اساس سکه‌های بدست آمده در دو محوطه سبز پوشان و تپه مدرسه به قرن ۸ میلادی (نیمه دوم قرن دوم هجری) تا زمان سامانیان و به احتمال بیشتر به پیش از سامانیان تعلق بازمی‌گردد.

## منابع و مآخذ

آژند، یعقوب. اصل واق در نقاشی ایرانی، نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، شماره ۳۸، تابستان ۱۳۸۸، ۱۳-۵.

آوزگار، ژاله. ۱۳۸۸، تاریخ اساطیری ایران، انتشارات سمت.

اولد، سیلویا. ۱۳۸۸، شخصیت‌های خارج از متن تاس موزه ویکتوریا و آلبرت؛ زبان تصویری شاهنامه؛ رابرت هیلن براند؛ ترجمه سید داوود طبائی، فرهنگستان هنر ۱۹۹-۱۹۶

القزوینی، زکریا بن محمد بن محمود. ۶۷۹ هجری قمری، عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات (نسخه کتابخانه کنگره آمریکا).

بلر، شیلا. ۱۳۹۴، نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین، مترجم: مهدی گلچین عارفی، موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن»، تهران.

خضری، محمد محسن و چارئی، عبدالرضا. بررسی خطوط و تزیینات کتیبه‌های کوفی و ثلث بر ظروف فلزی ایران در قلمرو سلجوقی، خراسان بزرگ: سال هفتم، شماره ۲۵، زمستان ۱۳۹۵، ۲۹-۵۰.

- زمردی، حمیرا. ابوالفتح بُستی، تحقیقات اسلامی: سال سیزدهم، شماره ۱ و ۲، بهار و تابستان ۱۳۷۸، ۱۹۹-۲۰۶.
- سفادی یاسین حمید. ۱۳۸۱، خوشنویسی اسلامی. مترجم: مهناز شایسته فر، موسسه مطالعات هنر اسلامی، تهران.
- شیمیل، آن ماری. شعر و خوشنویسی. ویراستاران: اتینگهاوزن، ریچارد و یارشاطر، احسان. ۱۳۷۹، اوج‌های درخشان هنر ایران. مترجمان: هرمز عبداللهی، رویین پاکبان، آگاه تهران.
- صوفی، عبدالرحمان بن عمر. احتمالاً قرن ۱۲ قمری، نسخه خطی صورالکواکب.
- طاهری، علیرضا. درخت مقدس درخت سخنگو و روند شکل‌گیری نقش واق، فصلنامه علمی پژوهشی باغ نظر: سال هشتم، شماره ۱۹، زمستان ۱۳۹۰، ۴۳-۵۴.
- طاهری علیرضا و صادقی سحر. بررسی ساختار و مفصل بندی ترکیب «انسان-خط» نگاری در هنرهای صناعی دوره سلجوقی، فصلنامه علمی پژوهشی باغ نظر: سال چهاردهم، شماره ۵۴، آذر ۱۳۹۶، ۴۷-۵۶.
- عطایی، مرتضی، موسوی حاجی، سیدرسول، کولابادی، راحله. سفال منقوش گلابه ای (انواع، گستردگی، تاریخگذاری). فصلنامه نگره، ۱۳۹۱؛ ۷(۲۳): ۷۱-۸۸.
- فردوسی طوسی، حکیم ابوالقاسم. ۱۳۸۵، شاهنامه، بر اساس آخرین نسخه تصحیح شده شاهنامه چاپ مسکو و ژول مول، به کوشش پروانه طاهری و مونا ناصرالمعمار، شقایق، تهران.
- قوچانی، عبدالله. ۱۳۶۴، کتیبه‌های سفال نیشابور، موزه رضا عباسی، تهران.
- کمندلو، حسین و رجبی، محمدعلی. بررسی کتیبه و درخت سخنگو در هنر فلزکاری خراسان (سده های ۷ق/۱۳ و ۱۳م). خراسان بزرگ: سال ششم، شماره ۲۰، پاییز ۱۳۹۴، ۷۵-۹۶.
- کونل، ارنست. ۱۳۸۷، هنر اسلامی، مترجم: هوشنگ طاهری، انتشارات توس، تهران.
- گوران یگانه و نجفی آراز و طاووسی محمود. بررسی نقوش فلزکاری غرب ایران (قرن ۷ و ۸ق.) با تأکید بر دو اثر موزه رضا عباسی، فصلنامه علمی پژوهشی باغ نظر: سال پانزدهم، شماره ۵۹، اردیبهشت ۱۳۹۷، ۷۰-۵۷.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران. ۱۳۷۳، تفسیر نمونه جلد ۲۴، دار الکتب الاسلامیه، تهران.

Atıl, E., Chase, W. T., & Jett, Paul. 1985. Islamic Metalwork in the Freer Gallery of Art. The Gallery, Smithsonian Institution.

Blair, S. 2014. Text and image in medieval persian art. Edinburgh: Edinburgh University Press (Edinburgh studies in Islamic art).

Carboni, S. 1997. Following the stars: images of the Zodiac in Islamic art. The Metropolitan Museum of Art, New York.

Ettinghausen, Richard. "The 'Wade Cup' in the Cleveland Museum of Art, Its Origin and Decorations." *Ars Orientalis*, vol. 2, 1957, pp. 327-366.

Ghouchani, Abdullah, and A. S. Melikian-Chirvani. "Some 12th Century Iranian Wine Ewers and Their Poems." *Bulletin of the Asia Institute*, vol. 13, 1999, pp. 141-150.

Grohmann, Adolf. Anthropomorphic and Zoomorphic Letters in the History of Arabic Writing, 1955-1956, In: *Bulletin De Linstitut Degypte*, 38, 117-122.

Hartner, Willy. "The Pseudoplanetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconographies." *Ars Islamica*, vol. 5, no. 2, 1938, pp. 112–154.

Herzfeld, Ernst. "A Bronze Pen-Case." *Ars Islamica*, vol. 3, no. 1, 1936, pp. 35–43.

Kuhnel, Ernest. 1966. *Islamic Art and Architecture*, Translated by Katherine Watson, Cornell University Press, Itaca, New York.

Lewis, Suzanne. "Sacred Calligraphy: The CHI RHO Page in the Book of KELLS." *Traditio*, vol. 36, 1980, pp. 139–159.

Melikian-Chirvani, A. S. 1982. *Islamic Metalwork From The Iranian World, 8-18th Centuries*. H.M.S.O.

Pancaroglu, Oya .2017, *Figural Ornament in Medieval Islamic Art . A Companion to Islamic Art and Architecture*, John Wiley & Sons, Incorporated.

Pope, A. U., Ackerman, Phyllis, & Besterman, Theodore. 1964. *A survey of Persian art from prehistoric times to the present*, Tehran, Manafzade Group.

Rice, D. S. 1988. *The Wade cup in the Cleveland Museum of Art*. Cleveland Museum of Art. Mazda Publishers.

Schimmel, A. 1984. *Calligraphy and Islamic culture*. New York University Press.

Watson, O. 2004. *Ceramics from Islamic lands*. Thames & Hudson, in association with the al-Sabah Collection, Dar al-Athar al-Islamiyyah, Kuwait National Museum.

Wilkinson, C. K. 1973. *Nishapur: Pottery of the early Islamic period*. Metropolitan Museum of Art; distributed by New York Graphic Society, Greenwich, Conn.

Wilkinson, C. K. 1987. *Nishapur: Some early Islamic buildings and their decoration*. Metropolitan Museum of Art.

Url1: <https://asia.si.edu/object/F1935.23/>

Url2: <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2013/arts-of-the-islamic-world-113223/lot.116.html>

Url3: [http://islamicart.museumwnf.org/database\\_item.php?id=object;ISL;eg;Mus01;10;en](http://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;ISL;eg;Mus01;10;en)

Url4: <https://www.clevelandart.org/art/1944.485>

Url5: <https://asia.si.edu/object/F1941.10/>

Url6: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451701?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=63.16.2&offset=0&rpp=20&pos=1>

Url7: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451715?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=63.159.4&offset=0&rpp=20&pos=1>

Url8: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010326049>

Url9: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010326276>

Url10: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449322?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=38.40.110&offset>



=0&pp=20&pos=1

Url11: <https://asia.si.edu/object/F1936.7/>

Url12: [https://www.britishmuseum.org/collection/object/W\\_1848-0805-2](https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1848-0805-2)

Url13: <https://collections.vam.ac.uk/item/O76889/ring-stand-ring-stand-unknown/>

Url14: <https://collections.vam.ac.uk/item/O76910/ewer-unknown/>

Url15: [https://www.britishmuseum.org/collection/object/W\\_1885-0711-1-a](https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1885-0711-1-a)

Url16: <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/seljuks/art/65-1998>

Url17: <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.%20applied%20arts/124524!/ut/p/z0/>

### study on the origin, form, and contents in the figural inscriptions\*

Safoura Hakimi, MA in Art Research, Faculty of Art and Architecture, Semnan University, Semnan, Iran.

Amirhossein Salehi, Assistant Professor of Art Research, Semnan University, Semnan, Iran.

Mehdi Amraei, Faculty of Art and Architecture, Semnan University, Semnan, Iran.

Received: 2021/04/9 Accepted: 2021/05/12



Although Islamic artists were reluctant to represent living creatures in many decorative motifs, especially in the Islamic Medieval Ages, the script formed with human faces, animals, and mythical creatures remains a significant subject in the study of Islamic art and architecture. These scripts are mostly used in metalwork, but there are many examples in pottery decorations, especially in the early Islamic centuries and in Nishapur. So far, no research has been done on figural inscriptions, but researchers have addressed this field when working on other subjects such as talking tree, waq waq motifs, and some special objects. To our knowledge, Richard Ettinghausen's classification and typologies of the figural inscriptions in the study of a container from the Cleveland Museum known as the Wade Cup is the strongest research in this field. The main issue in this article is the study of these inscriptions, regardless of whether it is considered as a kind of recreational scripts or a subset of waq motifs, and by looking at the formation, thematic and temporal characteristics of the inscriptions becoming more familiar with possible thoughts of patrons and artists. This study aims to accurately name this type of inscriptions based on the analysis of samples and their origin, themes, and various forms, which in turn helps to find out the reasons for using this type of script. Questions: What is the formal classification of figural inscriptions in non-architectural works at the time of study? What is the figural inscriptions meaning in art media such as pottery and metal and is there a connection between the shape and the idea behind it? A descriptive-analytical approach has been used in this study. All the information was collected from library documents. The statistical population includes pottery and metal objects with figural inscriptions, from early centuries to the seventh century AH in the Islamic world and the early European samples. Sample selection was done according to the 5 classifications presented in this article and also the introduction of new samples to help reach the research goals. Research **results** showed that figural inscriptions can be divided into five categories: figural inscriptions 1- ornithomorphic, 2- human head, 3- zoomorphic, 4- a hybrid, and 5- animated inscriptions. Ornithomorphic and one of the Zoomorphic inscriptions are from the early species, and animated inscriptions are evolved examples. In the study of themes, two main themes including religious concepts and wishes and prayers related to good fortune, along with two sub-themes including the signature and name of the artist and special poems were identified. As an interesting point, a correlation between the theme and the form was observed



in several figural inscriptions, so that in the wishes and prayers related to the astrology theme's inscriptions, the constellations with the concept of auspiciousness and astrology in the motifs was observed. Also, in the ornithomorphic inscriptions in Nishapur, a considerable number of vessels had the name «Ahmad» engraved in the center of the vessel. In our opinion, the name Ahmad was chosen as it is one of the Prophet Mohammad's names, and its combination with the bird-like design should be seen as a kind of correspondence between form and theme and the Prophet's ascension to the heavens. Both of these cases mentioned above show a correlation between the form and theme and thoughts and ideas of the artists. In the Islamic field, due to the greater quantity, diversity, and the possible precedence of Nishapur specimens over the recently introduced specimens in Susa and Basra, Nishapur can be the origin of the use of such face inscriptions in the Islamic world. The date of production of these inscriptions in Nishapur, Based on the coins obtained in the Sabz Pushan area and the Tepe Madrasa the production date of these inscriptions in Nishapur dates back to the second half of the second century AH to the time of the Samanids and most likely to the pre-Samanids.

**Keywords:** Waq, Figural inscriptions, Talking inscription, Metal working, Pottery, Nishapur

**References:** Al-Qazwīnī, Zakarīyā Ibn Muhammad. 1280. 'Ajā'ib al-makhlūqāt wa-gharā'ib al-mawjūdāt, The Library of Congress America version.

Amouzegar, Zhale. 1388, Mythological history of Iran, SAMT.

Ataie, M., Mosaviye Haji, S., Koulabadi, R. Slip-painted Pottery (Types, Widespread, Dating). *Negareh Journal*, 2012; 7(23): 71-88.

Atıl, E., Chase, W. T., & Jett, Paul. 1985. *Islamic Metalwork in the Freer Gallery of Art. The Gallery, Smithsonian Institution.*

Auld, Sylvia. 1388, out of context: the case of a bowl in the Victoria and Albert Museum, *The Visual Language of the Persian Book of King*, Editor: Robert Hillen Brand, Translation: Davood Tabaie, *Farhangestan-e honar*, 196-199 .

Azhand, Y. Vaq, *Sixth Principles of Persian Painting. Honar-Ha-Ye-Ziba: Honar-Ha-Ye-Tajassomi*, 2009; 1(38): 5-14

Blair, S. 2014. *Text and image in medieval persian art. Edinburgh: Edinburgh University Press (Edinburgh studies in Islamic art).*

Blair, Sheila. 1394. *The monumental inscriptions from early Islamic Iran and Transoxiana*, Translation: Mehdi Golchin Arefi, Matn, Tehran.

Carboni, S. 1997. *Following the stars: images of the Zodiac in Islamic art. The Metropolitan Museum of Art, New York.*

Ettinghausen, Richard. "The 'Wade Cup' in the Cleveland Museum of Art, Its Origin and Decorations." *Ars Orientalis*, vol. 2, 1957, pp. 327–366.

Ferdosi Toosi, Hakim Abol-ghasem. 1385. *Shahname*, Based on the latest revised version of the *Shahnameh* published by Moscow and Mohl, Julius, Edihors Parvaneh Taheri, Mona Nasser Al-Memar, Shaghayegh, Tehran.

Ghouchani, Abdullah. 1364. *Inscriptions on Nishapur pottery, Reza Abbasi Museum, Tehran.*

Ghouchani, Abdullah, and A. S. Melikian-Chirvani. "Some 12th Century Iranian Wine Ewers and Their Poems." *Bulletin of the Asia Institute*, vol. 13, 1999, pp. 141–150.

Gooran, Y., Najafi, A., Tavosy, M. Metalwork motifs of the Western part of Iran (13th and 14th Centuries) in two samples of Reza Abbasi Museum "Basin and tray". *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 2018; 15(59): 57-70



- Grohmann, Adolf. Anthropomorphic and Zoomorphic Letters in the History of Arabic Writing, 1955-1956, In: Bulletin De L'institut Degypte, 38, 117-122.
- Hartner, Willy. "The Pseudoplanetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconographies." *Ars Islamica*, vol. 5, no. 2, 1938, pp. 112-154.
- Herzfeld, Ernst. "A Bronze Pen-Case." *Ars Islamica*, vol. 3, no. 1, 1936, pp. 35-43.
- Kamandlo Hossein, Rajabi Mohammad Ali. Investigate The Inscriptions Of Talking Tree In Metal Working Art Of Khorasan (6 To 7 AH/ 12 To 13 AD). *Jurnal Of Greate Khorasan*. 2015 [cited 2021 May 21]; 6(20): 75-96.
- Khezri, Mohammad Mohsen & Charei Abdolreza. Study Of The Scripts And Decorations Of The Kufic And Tuluth Inscriptions On Iranian Metal Containers In Seljuk Territory. *Jurnal Of Greate Khorasan*. 2017 [cited 2021 May 21]; 7(25): 29-50.
- Kuhnel, Ernst. 1387. *Islamic Art*, Translation: Hooshang Taheri, Toos, Tehran.
- Kuhnel, Ernest. 1966. *Islamic Art and Architecture*, Translated by Katherine Watson, Cornell University Press, Itaca, New York.
- Lewis, Suzanne. "Sacred Calligraphy: The CHI RHO Page in the Book of KELLS." *Traditio*, vol. 36, 1980, pp. 139-159.
- Makarem Shirazi, Naser & etc. 1373. *Tafsire Nemoone (24)*, Darol Kotob Eslamie, Tehran.
- Melikian-Chirvani, A. S. 1982. *Islamic metalwork from the Iranian world, 8-18th centuries*. H.M.S.O.
- Pancaroglu, Oya .2017, *Figural Ornament in Medieval Islamic Art . A Companion to Islamic Art and Architecture*, John Wiley & Sons, Incorporated.
- Pope, A. U., Ackerman, Phyllis, & Besterman, Theodore. 1964. *A survey of Persian art from prehistoric times to the present*, Tehran, Manafzade Group.
- Rice, D. S. 1988. *The Wade cup in the Cleveland Museum of Art*. Cleveland Museum of Art. Mazda Publishers
- Safadi, Yasin Hamid. 1381. *Islamic Calligraphy*, Translation: Mahnaz Shayeste far, Motaleate Honar Eslami, Tehran.
- Schimmel, A. 1984. *Calligraphy and Islamic culture*. New York University Press.
- Schimmel, A. 1379. *Calligraphy*, Editors: Ettinghausen, Richar & Yarshater, Ehsan., Highlights of Persian art, Translation: Hormoz Abdollahi & Ruin Pakbaz, Agah, Tehran.
- Soofi, Abdolrahman ibn Omar, Probably the 12th lunar century. *Sovar-ol-kavakeb*.
- Taheri, A. The sacred tree, the Talking tree and formation of Wak Wak motif. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 2012; 8(19): 43-54
- Taheri, A., sadeghi, S. The study of the Structure and Articulation of "Human-Script" Compound in the Artificial Arts of the Seljuk Era. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 2017; 14(54): 47-56.
- Watson, O. 2004. *Ceramics from Islamic lands*. Thames & Hudson, in association with the al-Sabah Collection, Dar al-Athar al-Islamiyyah, Kuwait National Museum.
- Wilkinson, C. K. 1973. *Nishapur: Pottery of the early Islamic period*. Metropolitan Museum of Art; distributed by New York Graphic Society, Greenwich, Conn.
- Wilkinson, C. K. 1987. *Nishapur: Some early Islamic buildings and their decoration*. Metropolitan Museum of Art.
- Zomorodi, Homeira. Abolfathe Bosti, *Journal of Tahghighat-e Eslami*, 1378; 13(1&2): 199-206  
 Url1: <https://asia.si.edu/object/F1935.23/>  
 Url2: <https://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2013/arts-of-the-islamic-world-113223/>



lot.116.html

Url3: [http://islamicart.museumwnf.org/database\\_item.php?id=object;ISL;eg;Mus01;10;en](http://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;ISL;eg;Mus01;10;en)

Url4: <https://www.clevelandart.org/art/1944.485>

Url5: <https://asia.si.edu/object/F1941.10/>

Url6: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/51701?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=63.16.2&offset=0&rpp=20&pos=1>

Url7: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451715?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=63.159.4&offset=0&rpp=20&pos=1>

Url8: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010326049>

Url9: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010326276>

Url10: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449322?searchField=All&sortBy=Relevance&ft=38.40.110&offset=0&rpp=20&pos=1>

Url11: <https://asia.si.edu/object/F1936.7/>

Url12: [https://www.britishmuseum.org/collection/object/W\\_1848-0805-2](https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1848-0805-2)

Url13: <https://collections.vam.ac.uk/item/O76889/ring-stand-ring-stand-unknown/>

Url14: <https://collections.vam.ac.uk/item/O76910/ewer-unknown/>

Url15: [https://www.britishmuseum.org/collection/object/W\\_1885-0711-1-a](https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1885-0711-1-a)

Url16: <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/seljuks/art/65-1998>

Url17: <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.%20applied%20arts/124524!ut/p/z0/>